

Un paisatge agrari de muntanya en el segle XV. Horts, terres i masos a Culla en 1431

VICENT ROYO PÉREZ*

Cap al mes de maig de 1405 Pere Peris i Berenguer Vidal reben dels jurats de Culla 30 sous cadascun, el primer perquè és saig i guardià del terme i el segon «per la part a ell pertanyent de la soldada de les Vinyes».¹ Fins aquest moment només el saig Peris s'encarregava del guardianatge, però l'amplitud del terme, l'abundant presència de ramats i la pressió exercida sobre l'espai agrari fan que les autoritats locals recórreguen a un altre personatge encarregat exclusivament de la vigilància en la partida de les Vinyes. Certament el terme de Culla és massa extens per estar només sota la protecció d'un saig que també exerceix altres funcions. Ni tan sols la presència d'un altre guardià evita que els robatoris, les tales i les invasions dels camps per part del ramat siguin freqüents i que els veïns del lloc estiguen constantment davant del justícia local per denunciar-ho. Ara bé, l'extensió del terme no és suficient per explicar l'alt nombre d'infraccions. Hi contribueix també la fragmentació de l'espai agrari i la dispersió dels camps de cultiu pels pocs plans i altiplans existents en la complexa xarxa de barrancs, muntanyes, cingles, racons i foies que caracteritzen el paisatge de les contrades del nord valencià.

L'orografia, tot i això, tampoc no és l'únic factor que condiona la distribució d'un paisatge de muntanya plenament organitzat en el segle XV en base a uns determinats criteris socials i econòmics. Una estructura que prové en bona mesura de les transformacions introduïdes pels colons en el procés de conquesta i colonització engegat al segle XIII. En aquest moment, als peus del castell de Culla s'assenten un determinat nombre de colons, l'establiment dels quals es regula a través de la carta pobla que reben en 1244 de mans de Guillem d'Anglesola i de Constança, filla de Blasco d'Alagó. El document defineix un terme municipal emmarcat a l'oest i al sud pel riu Montlleó, a l'est per la rambla Carbonera i al nord per la serra de Foies, Motxellos i Moncàtil, tot i que posteriorment aquest extens territori es veurà reduït per la segregació de la Torre

* Becari d'investigació "V Segles" en el Departament d'Història Medieval de la Universitat de València.

¹ Arxiu Municipal de Culla (d'ara endavant AMC), 28-3, f. 13v.

d'en Besora el 1269, del Pla de Meanes el 1272 –inclòs al terme d'Atzeneta–, Vilar de Canes el 1273 i el Molinell a les darreries del segle XIII.²

Queda configurat, així, un ample terme municipal dins del qual hi ha una profunda reorganització de l'espai agrari. L'alqueria andalusina com a unitat d'explotació agrària comunitària perd tot el seu sentit i amb la colonització s'engega un procés de divisió regular del territori. D'aquesta manera, s'articulen algunes zones de secà en les quals possiblement s'adopten formes quadriculades i rígides allà on el terreny ho permet, mentre que als bancals situats a les muntanyes i als fons de vall les terrasses descriuen línies transversals més o menys rectes. Es construeix també en aquest moment un nou espai destinat exclusivament al cultiu de la vinya que manté la seua estructura fins ben entrat el segle XV i finalment s'introdueixen o s'aprofiten formes de poblament dispers per posar en explotació algunes terres en indrets allunyats del poble o de difícil accés. Tot açò a banda de reservar una part important del terme per a l'aprofitament ramader i forestal.³

Aquest mateix model s'implanta també al llogaret musulmà del Molinell, encara que a petita escala i amb el manteniment dels perímetres d'horta andalusins. I aquesta és l'organització que trobem quasi pràcticament intacta al segle XV. Ara bé, al llarg d'aquests anys s'han produït modificacions que condicionen l'organització posterior. Durant el segle XIV la ramaderia ha assolit quotes insospitables i la presència de nombrosos ramats ha fet que el terme tinga una estructura més complexa a causa de l'habilitació d'assagadors, carreres, passos i mallades per al bestiar. Així mateix, l'ascens demogràfic de bona part d'aquesta centúria ha fet que s'amplien les terres cultivades i se superen els límits agrícoles inicials, amb la consegüent pressió sobre el sòl i el xoc permanent entre camperols i grans propietaris de ramat. Cal afegir, per últim, l'annexió del Molinell al terme general de Culla l'any 1411, aspecte que li confereix certa particularitat en relació a la resta de pobles del Maestrat, perquè dins d'un mateix terme conviuen dues estructures de poblament i d'ocupació del territori similars, encara que una és molt més petita que l'altra.

² Punt de referència fonamental per entendre la implantació del feudalisme al nord valencià és el treball d'E. GUINOT, *Feudalismo en expansión en el norte valenciano. Antecedentes y desarrollo del señorío de la Orden de Montesa, siglos XIII-XIV*, Diputació de Castelló, Castelló de la Plana, 1986. Pel que fa al cas de Culla, hi ha diversos treballs que s'ocupen més detalladament de totes aquestes qüestions com, per exemple, V. FORCADA, «El castell de Culla: sus términos generales», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVI (1990), p. 3-34; A. GARCIA SANZ i V. GARCIA EDO, «La carta de població de Culla», *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750è. Aniversari de la carta de població (1244-1994)*, Comissió de Cultura de Culla per al 750 Aniversari de la carta de població, Culla, 1994, vol. I, p. 37-74; J. MIRALLES, «La concòrdia de Meanes entre Culla i Atzeneta, 4 d'octubre de 1520», *Imatge de Culla...*, cit., vol. II, p. 507-520. Les cartes pobla d'aquests llocs del Maestrat han estat recollides en E. GUINOT, *Cartes de poblament medievals valencianes*, Generalitat Valenciana, València, 1991.

³ A casa nostra són nombrosos els estudis que s'han ocupat de l'organització del paisatge tot just després de la conquesta i als segles posteriors, encara que de manera fragmentària i amb poca atenció a les zones de muntanya. Tot i això, cal destacar els treballs de C. DOMINGO, *La Plana de Castellón: formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Caja de Ahorros y Monte de Piedad, Castelló de la Plana, 1983; C. RABASSA, «Estructura agrària de Culla», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXI (2005), vol II, p. 485-521; J. SÁNCHEZ ADELL, «Estructura agraria de Castellón de la Plana en 1398», *Saitabi*, XXIII (1973), p. 147-175; i, sobretot, J. TORRÓ, *La formación d'un espai feudal: Alcoi de 1245 a 1305*, Centre d'Estudis d'Història Local, València, 1992.

Tots aquests factors, per tant, han deixat les seues traces en el paisatge construït després de la conquesta i tenen una repercussió evident en l'organització de l'espai agrari a les dècades centrals del segle XV. I un bon mitjà per aproximar-nos a aquest paisatge és el «Padró de les vàlues del siti per a la peyta» del lloc de Culla de l'any 1431.⁴ Ací tots els veïns i forasters amb possessions dins del terme declaren davant del notari, els dos jurats i alguns membres del Consell els béns immobles que posseeixen i també la valoració fiscal en sous de cada heretat.⁵ Tot i això, el padró no ofereix cap tipus d'informació en relació a l'extensió dels camps de cultiu i açò genera greus dificultats a l'hora d'establir les dimensions de les parcel·les i també de dilucidar quin és el grau d'ocupació del sòl a mitjan segle XV al terme de Culla. Per consegüent, l'únic punt de referència que podem seguir és el de la valoració fiscal. Cal tenir en compte, però, els criteris seguits per les autoritats locals per establir aquest valor fiscal, especialment aquells que afecten la grandària, la situació i la qualitat de la parcel·la, així com també altres factors en relació a les eixides i entrades de camins, l'accessibilitat i fins i tot el nom del titular –és possible que les terres dels membres de l'elit tinguen una valoració menor a la que realment els correspon, en un intent de reduir la pressió fiscal sobre el seu patrimoni.⁶

D'altra banda, al padró no se sol especificar el tipus de cultiu de les parcel·les i aquestes tampoc no s'ubiquen de manera més o menys exacta a unes zones determinades. Bona part dels camps apareixen al document sense esmentar quines són les seues afrontacions i sovint estan descrites amb expressions massa generals –com ara «les terres de Vilella»–, tot i que a bon segur els camperols de Culla coneixien perfectament quines eren les seues possessions i les dels seus veïns. Els habitants del lloc trepitgen tots els dies aquests camps i és possible que siga aquest coneixement del parcel·lari el que faça que expressen les seues possessions sense oferir més especificacions que la zona del terme on estan ubicades: no és necessari donar més informació perquè tots coneixen les parcel·les, la seua grandària i la seua posició concreta. Siga com siga, a aquestes dificultats cal afegir també els canvis soferts pel paisatge de les contrades del nord valencià als segles XVIII i XIX, els quals han fet que moltes traces d'època medieval hagen desaparegut sota l'atomització parcel·laria i els abancalaments. Al cap i a la fi, aspectes tots ells que dificulten la prospecció arqueològica i la identificació dels parcel·laris a través del treball de camp.

No obstant això, la toponímia constitueix un instrument imprescindible per comprendre l'organització del paisatge agrari medieval, perquè molts dels topònims que apareixen al padró de la peita de 1431 encara tenen vigència avui en dia. La racionalització de l'espai amb l'establiment d'una nomenclatura determinada s'inicia tot

⁴ AMC, 39-19.

⁵ Cal dir, però, que aquest padró no ofereix una imatge fixa d'un moment determinat perquè molt possiblement es va utilitzar per les autoritats locals per establir la taxa de la peita entre els veïns fins els anys seixanta del segle XV. Açò fa que a la redacció original s'afegeixquen moltes anotacions marginals que informen dels canvis de propietat i que no sempre són senzilles d'identificar –de vegades aquests canvis de propietat apareixen especificats i d'altres no, pel que hi ha el perill de comptabilitzar dues vegades una mateixa parcel·la. Les dificultats que presenta la utilització d'aquest padró de la peita per estudiar l'estructura agrària de Culla en C. RABASSA, «Estructura agrària...», *cit.*, p. 486-490.

⁶ A. FURIÓ, «El mercado de la tierra en el País Valenciano a finales de la Edad Media», *Hispania*, LV/3, 191 (1995), p. 899-900.

just després de la conquesta i amb el pas del temps els colons bategen de nou el terme i la geografia de Culla i només persisteixen alguns topònims d'origen àrab als voltants del Molinell –fenomen gens estrany si pensem que al llogaret roman un petit contingent de població musulmana fins la segona meitat del segle XIV. Tot i que al padró de 1431 el territori no apareix dividit en partides, els camperols interpreten perfectament el paisatge que els envolta i per aquesta raó al llarg del temps s'estableixen i es consoliden un bon nombre de topònims majors que tothom sap situar i que identifiquen zones o espais d'una determinada amplitud –per exemple, Vilella, Arinesa, el Pla del Sabater, Matella o la masada del Molinell. Açò es combina amb el sorgiment d'un gran nombre de topònims menors, molt més específics i destinats a identificar zones molt concretes del terme, sovint amb unes característiques peculiars –com ara els Cirers, les Pomes, les Forques, o els Prats. Tot plegat, la riquesa toponímica que trasllueix el padró analitzat posa de manifest l'alt grau d'humanització del terme de Culla al segle XV i també la capacitat de la societat rural per interpretar el territori que l'envolta i deixar sobre ell unes petjades que han perdurat fins els nostres dies.⁷

1. Hortes i molins

El 10 de juliol de 1405 Ramon Nomdedéu, jurat de Culla aquest any, lliura a Jaume les Eres 2 sous «per scombrar la font e lo çafareig» de la vila. No és, però, un fet aïllat, perquè tots els anys els jurats del lloc destinen una part dels ingressos anuals a pagar a dos homes que s'encarreguen de mantenir netes les dues fonts del poble, la bassa i el pou. Es tracta d'unes despeses necessàries per conservar la higiene del lloc i també assegurar que l'aigua arribe en les millors condicions als veïns i als horts que hi ha al voltant del poble, tot just darrere de les cases.⁸

Els sembrats comencen, doncs, a l'eixida mateixa del lloc, una vegada s'ha travessat la Porta Nova i s'ha deixat enrere la ferreria i el cementeri, després de baixar pel carrer de la Font. A partir d'ací, i al darrere de l'última casa, s'obri un petit mosaic d'horts de reduïdes dimensions que envolta el vessant sud de la vila i que pren l'aigua necessària per regar de les dues fonts del poble, és a dir, la font de la Solera i les Fontanelles. Concretament, al padró de la peita es documenten un total de 34 horts al voltant del lloc, la majoria d'ells valorats en 25-50 sous, mentre que només hi ha uns pocs que assoleixen els 100-200 sous de valoració fiscal. Curiosament, tampoc no hi ha cap tinent que declare la possessió de dos horts en aquest petit espai d'horta extremadament atomitzat. Es tracta, per tant, de parcel·les molt menudes destinades a la producció de verdures, hortalisses i llegums per al consum familiar.

A banda d'aquesta reduïda zona irrigada, hi ha a la petita vall que domina el Molinell dos espais d'horta amb unes dimensions sensiblement majors i

⁷ Un recull de la toponímia d'aquest poble del Maestrat en A. FERRANDO, «Aproximació a la toponímia de Culla», *Societat d'Onomàstica, butlletí interior*, 94 (2003), p. 305-323.

⁸ Les despeses comunals per al manteniment de les infraestructures hidràuliques en V. ROYO, «La economia de una comunidad rural valenciana. El lloc de Culla (1398-1407)», *Actas del IV Simposio Internacional de Jóvenes Medievalistas*, en premsa.

conceptualitzats en l'imaginari camperol com a vertaders sistemes hidràulics. Es tracta de l'horta de l'Àrab i l'horta de la Solana, que aprofiten l'aigua procedent de la Fontassa i la font de la Llosa a través d'una canalització paral·lela al riu del Molinell. Tots dos espais estan formats per horts d'una extensió similar i un valor fiscal aproximat als 100 sous cadascun, amb un parcel·lari que degué sofrir molt poques modificacions després de la conquesta del segle XIII i mantingué la fesomia d'època andalusina, a causa de la dificultat per transformar les terrasses i la rigidesa que imposen sèquies i camins. Els camperols, doncs, no han modificat l'estructura del parcel·lari, però el joc del mercat i de les herències sí han generat al llarg dels segles processos d'acumulació i divisió de les explotacions i, per tant, de la propietat.⁹

D'aquesta forma, a l'horta de l'Àrab hem documentat 17 horts valorats en 100 sous cadascun, mentre que a l'horta de la Solana apareixen 21 horts amb la mateixa taxació fiscal. Açò genera la imatge d'un parcel·lari extremadament fragmentat i atomitzat, amb uns camps d'una mesura determinada –impossible de descobrir perquè el sistema hidràulic ha estat destruït amb el pas del temps i no es pot fer un treball de camp adient– i sotmesos al pagament d'un cens emfitèutic a l'orde de Montesa, que no s'especifica al padró de 1431. Malgrat que la font ofereix molt pocs indicis, possiblement els horts es destinarien a la producció de llegums, verdures i hortalisses, acompanyats d'algun arbre fruiter situat al marge dels camps.¹⁰ Així i tot, tampoc no és gens estrany que apareguen en aquests dos espais irrigats algunes parcel·les dedicades al cultiu del cereal i de la vinya.

A més, aquestes dues hortes estan situades sempre abans d'un molí i són regades per les aigües excedents que després vessen al barranc. En primer lloc, al padró de la peita apareix la referència a un «molí d'Amunt» –actualment anomenat molí més Alt–, el qual es troba a la capçalera del sistema hidràulic, encara que només el coneixem per «dos horts davall la basa del molí d'Amunt» i «un hort a la sèquia del molí», propietat de Jaume Marqués.¹¹ D'altra banda, l'horta de l'Àrab està associada a l'actual molí de Toni, que al padró de la peita de 1431 apareix esmentat com «el molí de la reverent senyoria de Montesa» o «molí de l'Orde». És el segon molí del sistema i presenta una estructura formal diferent a la resta d'enginys del conjunt hidràulic, tractant-se possiblement del més antic, que donaria nom al llogaret. A més, aquest molí té també una zona de vinya annexa que forma part de la reserva senyorial. Per últim, l'horta de la Solana està associada al molí «d'en Jachme Giner», actualment el molí de Tòfol, instal·lat en el tercer lloc dins del conjunt de casalicis i valorat en 400 sous –aquest és l'únic que apareix de manera explícita al padró de la peita de 1431.

Aquesta xarxa de molins del segle XV es va ampliar amb el pas del temps, perquè el molí de Teresa és una construcció del segle XVIII i tot pareix indicar que va ser el resultat d'una addició d'unitats hidràuliques de manera descendent pel curs del riu. L'estructura d'aquest conjunt és senzilla i consisteix en un seguit d'assuts, els quals

⁹ Per aquesta raó, l'escrivà no troba cap tipus de dificultat a anotar «dos horts e mig» taxats en 250 sous, o «quatre orts e mig» valorats en 450 sous.

¹⁰ Apareixen, per exemple, a l'horta de la Solana dos horts «apellats “Los horts de la palmera”», és a dir, dos camps caracteritzats per la presència d'aquest arbre als seus marges. AMC, 39-19, f. 67v.

¹¹ AMC, 39-19, f. 51v.

recullen l'aigua del barranc i la que ix del molí anterior, aigua que es condueix per llargues sèquies de terra fins a les basses dels molins, fent que els bancals que hi ha al llarg del recorregut pràcticament no es reguen. De tota manera, amb l'existència d'aquests tres enginys al segle XV no sembla que es pugui parlar d'una sola unitat hidràulica amb un traçat i un disseny inicial concret, sinó que més aviat s'ha d'interpretar com la concatenació de diverses unitats de producció i sèquies mare que formen tot el conjunt hidràulic. De més a més, la introducció dels molins en el primitiu sistema andalusí es fa en detriment dels espais irrigats i açò desemboca en una progressiva destrucció de la xarxa de reg i en la desaparició de bona part dels horts del Molinell al llarg del segle XV, especialment després de la seua annexió a Culla en 1411.¹²

La molineria del terme de Culla es completa, d'una banda, amb el petit molí fariner situat al barranc de Cullola, el qual paga una renda de 2 lliures de cera per Santa Maria d'agost a Montesa, segons l'inventari de 1320 –no hi ha cap referència d'aquest molí al padró del segle XV. Cal afegir també l'enginy del Pas de Vistabella, taxat en 100 sous i situat en el riu Montlleó, molt a prop de l'antic camí que anava de Culla a Vistabella.¹³ Tot i la seua presència, aquests dos molins devien tenir una importància secundària en l'organització de qualsevol espai hidràulic al seu voltant. Les zones irrigades, però, van més enllà dels horts, ja que les aigües sobrants d'aquests són ben aprofitades per crear prats i pastures artificials destinats a alimentar el bestiar domèstic.

2. Ferreginals, prats i pastures

L'espai agrari de Culla s'inicia amb una successió d'hortos als peus mateix del poble, abastits per les fonts situades a l'eixida del lloc. Una vegada superat aquest primer anell, les aigües sobrants dels horts continuen el seu curs i reguen alguns bancals de cereals que s'intercalen amb els últims horts i, sobretot, són aprofitades per regar una franja de ferreginals que envolta aquest primer cercle d'hortos. D'aquesta manera, a les rodalies de la vila –«darrere lo castell», «enfront de lo peyró», «devant de la Porta Nova», «devant la vila»– i als turons propers del lloc se succeeixen tot un conjunt de ferreginals, ubicats un al costat de l'altre, que donen una coherència a l'espai agrari més immediat al poble i han deixat traces també en la nomenclatura local, amb topònims com ara els Prats.

Així, s'obri un espai on es concentren onze ferreginals amb una valoració fiscal que oscil·la entre els 1.200 i els 2.000 sous, i fins i tot apareix un «ferreginal sobre la font que *quondam* fon d'en Pere de Monpalau» valorat en 4.400 sous –només n'hi ha un taxat en 150 sous, altre en 200 sous i un altre en 600 sous. Tot fa pensar, per tant, que som al davant de camps més o menys extensos. De més a més, la seua proximitat al nucli urbà i l'aprofitament ocasional de l'aigua sobrant dels horts són factors que els fan

¹² Recollim totes aquestes qüestions de la introducció de la molineria al sistema hidràulic del Molinell de l'estudi de C. RABASSA i S. SELMA, «L'agregació del Molinell a Culla en 1411 i l'inici d'un nou hidraulisme», *Imatge de Culla...*, cit., vol. II, p. 537-572.

¹³ *Ibidem*, p. 559-560.

més valuosos i contribueixen a explicar els alts valors que assoleixen, malgrat ser terres d'aprofitament quasi exclusivament ramader. Perquè aquests ferreginals es destinen a produir els farratges necessaris per a l'alimentació del bestiar gros utilitzat en les feines agrícoles, si bé és possible que també s'utilitzen per a nodrir el ramat menut durant l'època hivernal quan manca el pasturatge. Açò suposa dedicar bona part de les millors terres de cultiu a l'alimentació del bestiar, pràctica estesa entre els membres de l'elit local, rics ramaders que concentren la possessió d'aquestes parcel·les i també posseeixen prop del lloc i d'aquests ferreginals un bon nombre de corrals, estables, pallisses i cellers destinats a arrecerar els ramats i les collites.¹⁴

Horts, ferreginals, corrals i estables caracteritzen els entorns del nucli d'habitatge, una imatge que es repeteix en bona mesura al Molinell. El llogaret està envoltat per nou ferreginals, encara que més petits que els que encerclen Culla, perquè cinc d'ells estan valorats en 200 sous i la resta en 400, 500, 700 i 800 sous, respectivament. Així mateix, al voltant de la masada també apareixen onze corrals i una pallissa, amb un valor propers als 150-200 sous tots ells i amb l'excepció d'uns «corrals e una era» taxats en 800 sous. Aquesta és la fesomia que ofereixen bona part dels pobles del nord valencià en època medieval i també els masos estesos arreu dels termes locals, els quals disposen d'alguns ferreginals al costat mateix de la casa que serveix de nucli d'habitatge de la família.

Això a banda, les zones destinades a les pastures del ramat s'estenen a altres indrets del terme, malgrat la dificultat d'identificar-les perquè al padró analitzat no es dona cap tipus d'especificació sobre la seua localització. Es tracta de les «cerrades», extensions de terreny comunals d'aprofitament ramader i forestal, envoltades per un mur de pedra seca que el Consell concedeix en aquesta ocasió a particulars sota l'establiment d'unes determinades condicions –han d'estar perfectament delimitades, no poden superar les 800 braces d'extensió i no han de perjudicar camins, mallades ni antuixans.¹⁵ Molt possiblement s'ubiquen als espais boscosos menys densos, a les proximitats dels rius i barrancs i allà on hi ha acumulacions o surgències d'aigua naturals, zones humides que no permeten l'existència d'altres cultius com el cereal o la vinya. A més, aquests espais abasteixen el rebost familiar de fusta, llenya, carbó, animals provinents de la cacera, mel –els camperols situen ací els eixams d'abelles–, plantes remeieres, bolets i, sobretot, pastures per al ramat.¹⁶

¹⁴ En total, al padró analitzat es documenten nou corrals, sis estables, sis cellers i quatre pallisses als voltants del lloc, amb una valoració fiscal que oscil·la entre els 250 i els 400 sous, tot i que també apareix algun «corralet» taxat en 50 sous i dos corrals amb una casa annexa valorats en 800 i 900 sous. De tota manera, és possible que el nombre d'aquestes instal·lacions fóra major tant a Culla com al Molinell, perquè poden estar annexes a les cases i ser declarades conjuntament sense cap tipus d'indicació específica al padró.

¹⁵ Aquestes són les condicions que imposen els jurats de Culla l'any 1593 al *Llibre d'Establiments* del lloc. AMC, 12-1, rúbriques 66 i 67. Tot i la seua importància, bona part d'aquestes «cerrades» s'integren a les tinences dels masos i són declarades juntament amb les cases, les terres i les altres parts del mas. Només n'hem documentat quatre de manera independent, entre les quals destaca la de Pere Blesa, valorada en 1.800 sous. La resta es taxen en 100, 400 i 800 sous, quantitats que fan pensar en una valoració per unitat de superfície molt baixa, ja que es tractaria de grans extensions de terreny amb un aprofitament i una valoració marginal.

¹⁶ Una visió més acurada del paper dels prats i les pastures en J. ARBUÉS, «Pocs prats per a tants masos? Els prats en els espais agraris feudals de muntanya: els casos de Sorre (Vall d'Àssua-Pallars Sobirà) i

A banda d'aquesta mena de deveses particulars, al terme de Culla hi ha altres dos espais, ara d'aprofitament comunal, destinats a la pastura del bestiar. Es tracta dels bovalars, que aproximadament abasten una franja emmarcada entre el camí que va del Culla a Benassal per l'oest, el límit amb el terme de Benassal fins Motxellos pel nord, el camí que va d'aquest pic a la masada del Molinell per l'est i des d'ací cap a l'oest el límit del bovalar segueix el curs del riu del Molinell.¹⁷ Ací només poden accedir els animals de llaurada dels veïns del lloc i de la masada i també alguns caps de bestiar menor, encara que l'estada del ramat està sotmesa a una dura regulació per part dels jurats, perquè al seu interior hi ha també una zona destinada al cultiu de la vinya que s'ha de protegir dels perills i les destrosses dels animals.

La delimitació d'aquestes zones d'ús exclusivament ramader no impedeix, però, que hi haja una conflictivitat latent en la comunitat per les infraccions constants dels pastors i el bestiar. El terme de Culla està ple de ramats perquè aquesta activitat està a la base de la riquesa dels membres de l'elit local i les seues cabanyes transgredeixen freqüentment els límits de les zones de pastura particular i també comunal. De més a més, Culla encapçala l'anomenada Setena, una mena d'organització ramadera formada per Atzeneta, Benafigos, Vistabella, Benassal, Vilar de Canes, la Torre d'en Besora i Culla que s'encarrega de gestionar i regular totes les qüestions relacionades amb el pas i l'estada dels ramats locals per aquests pobles i també d'efectuar el pagament de l'herbatge a Montesa. Dins aquesta comunitat ramadera, els membres disposen de llibertat de pastures per als seus ramats en cadascun dels termes locals i en el cas de Culla ja en el segle XVI bona part del seu terme es declara «terra e mallada d'herbatge», és a dir, d'accés lliure a tots els ramats dels membres de la Setena.¹⁸

Amb tot açò, molt possiblement des de la segona meitat del segle XIV les autoritats locals tenen especial cura per la ramaderia i estableixen una sèrie de normes al llibre d'establiments local destinades a protegir els camps de cultiu i a imposar penes pecuniàries per tal d'evitar les infraccions.¹⁹ De la mateixa manera, els membres de la

Músser (Baridà-Cerdanya)», M^a. T. FERRER, J. MUTGÉ i M. RIU, (ed.), *El mas català durant l'Edat Mitjana i la Moderna (segles IX-XVIII). Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*, CSIC, Barcelona, 2001, p. 67-86.

¹⁷ Coneixem aquesta delimitació per les traces que l'existència del bovalar ha deixat en la toponímia local i, sobretot, pel reconeixement dels límits dels bovalars de Culla i el Molinell que en 1462 fan les autoritats locals. AMC, 57-21.

¹⁸ Aquesta és la imatge que, almenys, trasllueixen els documents del segle XVI en què les autoritats delegades de la Setena i els jurats de Culla reconeixen les terres que són franques per al pas dels ramats dels membres de la Tinença. Ací la comissió elegida delimita bona part del terme i només queden excloses les zones més escarpades i de més difícil accés, pel que tot fa pensar que la resta seria d'accés lliure al ramat. Els documents consultats pertanyen als anys 1535, 1555, 1569 i 1583 i les signatures són les següents: AMC, VI-6, VI-14, VI-5 i V-1. La reglamentació de l'organització ramadera encapçalada per Culla en P.-E. BARREDA, «Llibre dels Capítols d'Herbatges de la Tinença de Culla (1345-1805)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXII (1986), p. 447-562; J. MIRALLES, «Els terrenys comunals a la Setena de Culla», *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 9 (1985), p. 19-28; i també C. RABASSA, «Puntualizaciones sobre la institución ramadera del Lligallo: el Lligallo de Culla», *Millars: Espai i història*, 15 (1992), p. 81-98.

¹⁹ Els càstigs varien en relació al cultiu afectat, al tipus i al nombre de ramat que ha comès la transgressió i també en funció de si aquesta s'ha produït pel dia o per la nit, aspectes que es regulen de manera similar a altres pobles del Maestrat i els Ports, com ara Albocàsser i Castellfort, i també a Culla al *Llibre d'Establiments* de 1593 (AMC, 12-1). Les normatives dels pobles del Maestrat i els Ports han estat

Setena també inclouen als seus capítols determinades rúbriques molt semblants a les de les ordenances locals. Es tracta d'un sistema punitiu amb un clar caràcter intimidatori que, tanmateix, no aconsegueix acabar amb les infraccions i les transgressions de l'espai agrari.

La ramaderia, per tant, es converteix des de la segona meitat del segle XIV en la base de la riquesa d'un petit grup de membres de l'elit local i açò fa que el disseny i la gestió de l'espai agrari estiga condicionat en bona mesura pels interessos ramaders d'aquest sector benestant. Tot i això, la base de l'alimentació camperola és el cereal i les preferències productives i d'aprofitament de l'espai agrari de bona part dels veïns de Culla confereixen major importància als camps de cultiu que no al ramat. Açò està a la base d'una conflictivitat quasi permanent entre agricultors i ramaders que les àmplies zones destinades a les pastures i l'estructuració d'una part del paisatge en explotacions compactes com són els masos no aconsegueixen eliminar.

3. El secà

LA TERRA CAMPA

El padró de la peita de 1431 certament ofereix poques especificacions en relació a les parcel·les declarades davant del notari, el peiter i els jurats. En moltes ocasions es parla d'un tros, d'una sort o simplement d'una terra, mentre que de vegades també pot aparèixer la natura del camp en referir-se a bancals, foies, clots o llomes. L'esment del cultiu de la parcel·la, tanmateix, només es fa quan hi ha plantada vinya. Per tant, cal suposar que bona part del secà està dedicat al cereal, com bé posa de manifest la recaptació de la mitja primícia per part del Consell. Atenent a la col·lecta d'aquesta renda eclesiàstica i a les dades que ofereix Carles Rabassa, el cultiu dels cereals en el terme de Culla rondaria el 60% del valor de la producció agrícola, i entre tots ells és el forment, blat panificable per excel·lència, el conreu dominant.²⁰ Un percentatge que confirmen les operacions efectuades en el mercat local a principis del segle XV, malgrat que també testimonien la presència minoritària d'altres cereals, com ara l'ordi, la civada i l'avena, que poden suplir l'escassetat de blat en un moment determinat i que es poden destinar també a l'alimentació del bestiar domèstic.²¹

D'altra banda, ja hem parlat abans de les dificultats a l'hora d'establir les dimensions d'aquestes parcel·les i també per esbrinar quin és el grau d'ocupació del sòl a mitjan segle XV. Cal atendre, però, a la valoració fiscal de les heretats i el resultat és un espai agrari molt atomitzat i fragmentat en camps de dimensions reduïdes i també molt variables, amb parcel·les que oscil·len des dels 50 fins els 4.000 sous. Tot i això, la

recollides i estudiades en E. GUINOT, *Establiments municipals del Maestrat, els Ports de Morella i Lluçena (segles XIV-XVIII)*, PUV, València, 2006.

²⁰ Vid. C. RABASSA, «Estructura agrària...», *cit.*, p. 504.

²¹ Així mateix, el forment està present en el 64% de les transaccions de cereal realitzades davant del justícia local entre 1392 i 1414, mentre que l'ordi apareix en el 14% de les operacions, la mestura – mescla d'ordi i forment – en el 10%, i la civada i l'avena en el 7% dels intercanvis.

majoria dels trossos de terra se situen entre els 200 i els 600 sous i solament alguns camps certament extensos arriben fins els 2.000 sous. Entre aquests destaquen les foies, que assoleixen fins i tot els 4.000 sous de valoració fiscal i que podem interpretar com grans parcel·les situades a les millors zones agrícoles del terme.²²

El perfil que trasllueix la documentació és, doncs, la d'un parcel·lari molt fragmentat, amb explotacions agràries formades per camps de cultiu disseminats per quasi tot el terme. Hi ha, tanmateix, determinades zones on l'ocupació pareix major, almenys si considerem la concentració parcel·lària que es desprèn de l'anàlisi del padró de la peita. D'aquesta manera, darrere del primer nivell d'horts que encerclen la vila i intercalats amb els ferreginals i el turons que l'envolten comencen a sorgir els trossos de terra situats al Sargar, les Forques, els Prats, el Coscollar, el Pla d'en Gomis i Vilella, espais que concentren tres o quatre parcel·les –amb l'excepció dels Prats, on es documenten deu camps– i que formen un primer cercle de terres de cultiu pel vessant sud. El segueix un altre cercle també a la part sud, situat un poc més allunyat del poble i darrere de les extenses faldes de la lloma d'en Bom, format pels camps de cereal de Cullola, Arinesa i el Pla del Sabater, on es concentren al voltant de nou o deu parcel·les a cada lloc que, a ben segur, deuen ser les més riques i més extenses si atenem a la seua valoració fiscal.²³

Per últim, al voltant del nucli del Molinell apareixen també diverses zones on es pot entreveure certa concentració parcel·lària. Es tracta d'espais com Favara, Alcacir –cal fer notar la pervivència, almenys en època medieval, d'aquests topònims d'origen andalusí en les zones pròximes al llogaret–, Maçana, Masqueça, Maladeta i el Collet a l'entorn més proper del nucli d'habitatge, en aquest cas darrere d'un primer nivell de corrals, pallisses i ferreginals que envolten el llogaret, amb l'ubicació d'un o dos trossos de terra a cada zona. Ja un poc més allunyats de la masada apareixen la foia dels Moros –avui anomenada la foia de Matutano–, on documentem quatre parcel·les, i les Ombries, zones aquestes de major ocupació agrària que les anteriors a les dècades centrals del segle XV, amb una desena de trossos de terra distribuïts de manera fragmentària a la banda més oriental del Molinell.

Ara bé, encara que hem parlat d'una determinada concentració dels camps de cultiu en aquests indrets del terme de Culla, no hem de generar una imatge de continuïtat del parcel·lari al llarg de tots aquests espais. Més bé hi hauria la successió d'alguns trossos de terra a les parts més planes i la dispersió de la resta de camps pels vessants de barrancs i muntanyes, formant un mosaic de parcel·les disperses que sovint no estan en contacte les unes amb les altres. En conseqüència, es trasllueix l'existència d'una estructura agrària extremadament accidentada i determinada en bona mesura per les condicions orogràfiques del terreny, encara que s'han de tenir en compte també altres condicionaments de caire social, ja que el parcel·lari està sotmès a les regles de

²² A banda del nostre propi estudi, *vid.* C. RABASSA, «Estructura agrària...», *cit.*, p. 504-505.

²³ Sembla, a més, que bona part d'aquestes terres són alodials, perquè només hem trobat referències al pagament d'un cens emfitèutic a Arinesa i Cullola. En el cas d'Arinesa, Guiamona declara que ha de pagar 4 sous de forment a la confraria de Sant Salvador per un tros de terra. AMC, 39-19, f. 66. Així mateix, el 1417 Eximén Marqués posseeix «huna sort de terra ab huna canyada» a Cullola «detenguda sots direchta senyoria de nou quartals de forment d'en Pere Miralles». Arxiu Històric Notarial de Morella (d'ara endavant AHNM), núm. 183 (protocol de Jaume Giner, 1417-VII-16).

l'actiu mercat de la terra i a les particions del patrimoni familiar a causa de les herències i les aliances matrimonials. Tot plegat, aquest escenari fragmentat i dispers es combina amb la construcció d'espais més o menys compactes i continus, destinats, en aquest cas, al cultiu de la vinya.

ELS VINYETS

Després del cereal, la vinya constitueix el segon cultiu en importància a Culla, ja que representa el 15% de la riquesa agrícola del terme. De més a més, bona part dels ceps es concentren en dos espais concrets destinats exclusivament a aquest cultiu, com són els «vinyets» de Culla i el Molinell que apareixen al padró de 1431, dues zones construïdes pels colons tot just després de la conquesta i en ple procés de colonització i ocupació del territori. Una vegada ocupat militarment el territori, el soguejadors inicien un procés planificat de distribució de les zones que corresponen a cada tipus de cultiu i, en aquest cas, s'encarreguen de delimitar els dos vinyets, dividir les parcel·les de manera més o menys igualitària i també de repartir-les entre els colons en sorts iguals. A més, per referir-se a cadascuna d'aquestes parcel·les, les quals tenen una extensió i unes característiques concretes, utilitzen el terme «sort», que des d'aquest moment es fossilitza en la mentalitat del camperolat per designar encara en el segle XV aquest tipus de camp concret.²⁴

Per aquesta raó, al padró de la peita de 1431 totes les parcel·les que estan emplaçades als dos vinyets apareixen esmentades amb aquest terme i cadascuna d'elles té un valor fiscal aproximat de 200 sous.²⁵ Això a banda, trobem també moltes parcel·les xifrades en 100 sous i, fins i tot, en 50 sous. De la mateixa manera, són nombrosos també els camps que superen el valor mitjà de les parcel·les de vinya fins arribar a valors de 1.000, 1.500 i 3.000 sous. Açò ofereix, com ja ocorre amb el cereal, la imatge d'un parcel·lari molt divers, on es combina l'existència de camps reduïts destinats a garantir l'autosuficiència familiar i altres explotacions més extenses, les quals produeixen un volum major de vi que els seus propietaris poden dirigir a satisfer les necessitats del mercat local.

Pel que fa a la seua localització, la toponímia ha estat molt suggeridora i ha resultat clau per poder identificar aquests dos espais, perquè el vinyet de Culla es troba situat al pla de les Vinyes i al costat del barranc de les Vinyes –que travessa de nord a sud la part del terme de Culla que roman entre els termes de la Torre d'en Besora i Atzeneta–, mentre que el vinyet del Molinell s'ubica molt possiblement prop de l'actual mas de les Vinyes, espai que al padró de 1431 apareix també anomenat com les «Vinyes

²⁴ Un procés semblant de construcció d'un espai dedicat quasi exclusivament al cultiu de la vinya es detecta a la Cocentaina del segle XIII segons C. FERRAGUD, *El naixement d'una vila rural valenciana. Cocentaina, 1245-1304*, PUV, Cocentaina, 2003, p. 45-46.

²⁵ Concretament, hem documentat trenta-set «sorts» al vinyet de Culla i altres dotze al del Molinell.

Velles». Ens trobem al davant de zones baixes i planes, aptes per a la plantació dels ceps, que en principi se situen en espais de secà.²⁶

La presència de la vinya en el terme de Culla, tanmateix, no es limita solament a aquestes dues zones. A mesura que l'empenta demogràfica, sobretot de la segona meitat del segle XIV, requereix la posada en explotació de més terres de cultiu, els ceps superen l'àmbit dels vinyets i s'expandeixen de manera dispersa per altres indrets més o menys aptes per al cultiu. Ara, però, les parcel·les de vinya ja no es mesuren en sorts, sinó que apareixen esmentades com a «tros de vinya» o simplement com «una vinya» i presenten una gran varietat pel que fa a la seua valoració fiscal. Cal destacar, això no obstant, la presència a l'extrem nord-oriental del terme d'una concentració d'un bon nombre de vinyes, concretament a les terres baixes de la masada de Felip Maestre –avui anomenat el mas de la Torreta de Folch. Es tracta d'un lloc adient per a aquest cultiu i açò explica que ací es troben un total de deu trossos de vinya, tots ells d'unes dimensions similars, ja que cinc estan valorats en 240 sous, altres dos en 100 sous i un altre en 50 sous, mentre que apareixen dos camps més amb algunes cases annexes que estan taxats en 700 sous. Cal afegir a tot açò un mallol, una casa i un celler –tot valorat en 800 sous– que serveixen de dipòsit per emmagatzemar la producció anual de vi.²⁷ A més, la masada també integra nombrosos trossos de terra campa destinats a la producció de cereal, per la qual cosa podem afirmar que som al davant d'una gran explotació agrícola compacta, certament allunyada del poble i ocupada per diverses famílies, que pot servir de model per a l'anàlisi d'una estructura de poblament singular molt present al terme de Culla com és el mas.

ELS MASOS

Si res crida l'atenció en aproximar-nos a l'estructura agrària de Culla és la importància que tenen els masos a l'hora de vertebrar l'espai agrari. Es tracta d'un terme extens i muntanyenc, amb pocs plans aprofitables per a l'agricultura i molt sovint allunyats del poble. El factor geogràfic és, doncs, determinant per comprendre la dispersió de les zones de cultiu i la seua organització en explotacions més o menys compactes com són els masos, en un intent de traure el màxim profit a les millors terres situades a les foies i els vessants dels barrancs. No s'ha de menystenir, però, altre aspecte fonamental en la vertebració del territori de Culla –que ha de confirmar la prospecció arqueològica– com és la pervivència d'estructures d'hàbitat i de producció anteriors a la conquesta del segle XIII disseminades arreu de tot el terme. És a dir, que els feudals trobaren l'endemà de la conquesta, no només l'alqueria del Molinell i les cases situades al peu del castell de Culla, sinó també diversos assentaments andalusins molt petits, ocupats sovint per una sola família i estesos per bona part del terme delimitat en la carta pobla de 1244. Així, doncs, els colons el que fan és assimilar

²⁶ Al padró només apareixen tres horts plantats de vinya situats a l'horta de la Solana, fora, per tant, dels dos vinyets. AMC, 39-19, f. 71v.

²⁷ AMC, 39-19, ff. 68-69v.

aquesta estructuració del territori a les formes de poblament dispers que millor coneixen, en aquest cas el *mansum*.²⁸

A través de la documentació, els masos de Culla del segle XV es perceben com unitats d'hàbitat i de producció, explotacions agràries de gran extensió que integren l'habitatge del grup familiar, tot un conjunt d'instal·lacions auxiliars, una gran extensió de terreny dedicada al cultiu i, fins i tot, zones forestals per a l'aprofitament exclusiu dels tinents del mas. D'aquesta forma, el mas integra una gran diversitat d'espais destinats a assegurar l'autosuficiència de la família camperola i completar així una economia diversificada, encara que la seua aparició també respon a necessitats estrictament agrícoles.²⁹

El terme de Culla no disposa d'extensos plans prop de la vila, i per posar en explotació terres adients per al cultiu allunyades del casc urbà és necessari comptar amb llocs de residència on poder habitar almenys els dies en què les feines agrícoles exigeixen una dedicació intensiva.³⁰ D'aquesta manera, bona part dels masos s'alcen en determinades contrades del terme, allà on les condicions són més favorables. La presència de profunds barrancs i l'accidentada orografia del nord del terme fa que no hi haja planures aptes per al cultiu i la conseqüència és l'establiment de diversos masos per aprofitar les poques zones adients que s'hi troben. Així mateix, el mas d'en Joca, el mas de les Ombries, el mas de Montcàtil –avui el mas de Sant Cristòfol–, i el mas de Motxellos tanquen pel nord el límit de les explotacions agràries del terme. Una segona línia també al nord, però ara més propera al poble, la constitueixen el mas de na Piquera –avui anomenat el mas de la Bassa d'en Pons–, el mas de la Font de l'Onzell i el mas de Matamoros.

Ja al vessant sud i encerclant la línia de terres i camps de cultiu de Vilella, la lloma d'en Bom, Cullola, Arinesa i el Pla del Sabater, s'ubiquen el mas de Castellalbo, el dels Oms, el de Penyacalba, el dels Domingo, el del Teixó, el de Matissal, el de Millar i el mas de la Mesquita, tancant, així, el límit de les planures anteriors. És a dir, aquest seguit de masos se situa darrere de les extensions més o menys planes dedicades al cultiu del cereal i tot just allà on s'inicien les elevacions de la serra d'en Segures, amb la intenció d'aprofitar les zones cultivables dels vessants de les muntanyes. Per últim, cal

²⁸ Diverses proves, a més de la lògica històrica, semblen confirmar l'existència d'una incipient xarxa d'assentaments andalusins dispersa per tot el terme. En primer lloc, s'ha de destacar la pervivència en la toponímia local d'un «mas de la Mesquita», certament allunyat del Molinell i també del lloc de Culla, testimoni encara viu de la possible existència d'una explotació agrària pertanyent al temple local. Altre testimoni és l'aparició d'una làpida funerària de principis del segle XI al mas del Pou d'en Boix, situat darrere del tossal d'Esparreguera, en la partida de la Mel, troballa que confirma la ubicació en aquest lloc o altre proper d'una antiga alqueria andalusina. L'estudi de la peça funerària en C. BARCELÓ, «Una làpida amb inscripció àrab trobada al terme municipal de Culla», *Imatge de Culla...*, cit., vol. I, p. 209-216.

²⁹ Una revisió dels diversos aspectes que conformen la realitat del mas en M^a. T. FERRER, J. MUTGÉ i M. RIU (ed.): *El mas català...*, cit.. Un recull dels masos de Culla a la segona meitat del segle XV i el seu pes en l'estructura agrària del lloc en C. RABASSA, «Estructura agrària...», cit., p. 500-503 i 519-521. Ja per a època moderna destaca el treball de M. BARRERA, *Masovers i pobletans de Culla: reproducció social i relacions de reciprocitat a finals de l'Antic Règim*, Diputació Provincial, Castelló de la Plana, 2006.

³⁰ Per exemple, es triga 4 hores d'anada i 4 més de tornada en cobrir el camí que separa Culla del mas de la Torre de Matella, temps que quasi ocupa una jornada laboral sencera i que fa impossible el desplaçament diari. Dada procedent d'A. SANMARTÍN, «Un exemple de colonització agrícola interior: la colònia agrícola de la Torre de Matella (Culla), propietat del baró de la Pobla», *Imatge de Culla...*, cit., vol. II, p. 618.

destacar també que les masades més grans són aquelles que es troben més allunyades de la vila, cas del mas de Montllat, el mas de Felip Maestre i també el mas de la Torre de Matella, a la banda més oriental del terme.

Bona part de les parcel·les que integren aquestes explotacions es destinen fonamentalment a la producció cerealícola. Així mateix, és habitual també que bona part dels masos dediquen una part de les terres a la vinya, sobretot en aquelles zones més seques i en les solanes, en feixes abancalades i esglaonades. Juntament al secà, a l'interior del territori pertanyent al mas trobem sovint alguns horts de regadiu, al fons de vall o junt a una bassa, un pou o una font, surgències que abasteixen d'aigua els habitants del mas. La ramaderia també hi té un pes específic, ja que sovint hi ha diferents possibilitats per al seu manteniment gràcies a la producció de farratges i a l'aprofitament de les pastures dels matolls o del sotabosc, en especial a les ombries. Sabem de la importància del ramat oví en aquestes contrades del nord del país i ací el mas juga un paper fonamental, ja que proporciona amplis territoris de pastura per als grans ramats dels tinents, autèntics mercaders-ramaders, i també la possibilitat de disposar d'instal·lacions per resguardar el bestiar.³¹ Unes zones de pastura que també aprofiten els altres animals que componen l'explotació domèstica, especialment ases, matxos, bous i vaques, imprescindibles en les feines agrícoles i també a l'hora d'efectuar els desplaçaments del mas a la vila. Cal afegir, a més, el complement dietètic que proporcionen porcs, gallines, oques, coloms i conills, amb el consum de la carn i els ous.³²

Cal no oblidar, per últim, el paper complementari que juga també l'explotació forestal en determinades tinences. Gràcies als pinars, coscollars i arboredes els masovers aconseguen fusta, llenya, carbó, pastures per al ramat, animals provinents de la cacera, plantes remeieres, bolets i mel, productes necessaris per al desenvolupament de la vida quotidiana. D'aquesta forma, la gent del mas efectua un aprofitament divers i minuciós de les nombroses possibilitats que ofereixen boscos i matolls i posa de manifest també que l'erm no és quasi mai sinònim d'improductiu.

I tot aquest conjunt agrícola gira al voltant del centre de residència de la família camperola, situat normalment a la part superior dels bancals i dels camps de cultiu. Es tracta de casalicis que integren la zona destinada a l'habitatge de la família i també altres estances complementàries per guardar les collites, la llenya i els arreu agrícoles i ramaders. S'hi afegeixen sovint altres instal·lacions, com ara pallisses, eres, corrals i estables, bé annexes o bé independents de l'edifici principal, que conformen un complex agrícola integrat i converteixen el mas en el centre coordinador del treball i no solament en un simple lloc de residència separat de les feines pròpies de la vida quotidiana.³³

³¹ Una caracterització més completa de l'actuació d'aquests mercaders-ramaders en C. RABASSA, *Riquesa de siti i riquesa de moble. Culla segles XV i XVI, conjuntura i societat*, tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València, 1986.

³² El ressò de la importància del bestiar menor i l'aviram arriba fins i tot a les autoritats municipals, ja que els jurats destinen cada any una part dels ingressos municipals a recompensar amb un sou aquelles persones que han capturat dins del terme una rabosa, animal especialment perillós per a les aus de corral. *Vid.* V. ROYO, «La economía de una comunidad...», *cit.*

³³ Testimoni d'aquesta diversitat d'instal·lacions l'ofereix Dolceta, vídua de Domingo les Eres, que en 1431 declara juntament al mas de Matissal la possessió d'«hun porche e hun coral tinent en lo dit mas» i també «dues cases en lo dit mas qui nosaltres avem la paliza e lo estable». AMC, 39-19, f. 65v.

Al capdavant del mas hi ha normalment una sola família i allò més habitual és que no haja de satisfer cap tipus de cens a l'orde de Montesa.³⁴ Tampoc no hi ha cap vincle jurídic específic que lligue la tinença del mas a una determinada família o al seu hereu i pareix que en principi la possessió està sotmesa a les transaccions i les compravendes.³⁵ Tot i això, són les famílies més poderoses del lloc les que retenen la possessió de bona part dels masos registrats en 1431, uns masos que entenen com a unitats d'explotació compactes que no deuen ser alienades –ja que conformen el patrimoni familiar i la base de la riquesa del llinatge– i que només poden dividir-se a causa de les herències. Aquests membres de l'elit camperola local disposen normalment de parcel·les a altres indrets del terme i resideixen habitualment a les cases que hi tenen a la vila –les seues activitats econòmiques i polítiques així ho exigeixen–, però la base de la seua riquesa i del seu prestigi social es troba al mas, amb el qual estableixen uns vincles simbòlics que fan que fins i tot alguns dels masos de Culla duguen el nom d'una determinada família o d'un dels seus membres més destacats.³⁶

Aquesta assimilació de mas i família conjugal no implica, però, que als masos més grans no poguera haver-hi diverses famílies compartint el lloc de residència i també l'explotació dels camps de cultiu. En aquests casos, les infraestructures auxiliars, com ara pallisses, eres i corrals i, fins i tot, una part dels prats i les pastures més properes al mas, sovint són d'ús comunal per a tots els veïns o hereus del mas i tampoc no es poden alienar del conjunt de la tinença.³⁷ Tot i això, allò més habitual és la divisió del mas a causa de les aliances matrimonials i les herències, les quals estan a la base dels canvis de titularitat i suposen un perill per a la integritat de l'explotació.³⁸

³⁴ Només hem detectat un establiment en emfiteusi d'un mas. Es tracta del mas Vell, sotmès al pagament de 3 sous anuals a la confraria de Sant Salvador, dirigida pel clergat local. AHNM, núm. 183 (protocol de Jaume Giner, 1417). Tot i això, la investigació que estem duent a terme sobre l'estructura agrària del lloc de Vilafranca, als Ports, en les mateixes dates testimonia la presència de nombrosos establiments emfitèutics dels masos per part dels membres de l'elit local i dels titulars dels beneficis eclesiàstics, una situació que degué ser molt semblant a Culla i que la manca de fonts documentals no permet analitzar.

³⁵ No sembla que aquesta siga la situació del poble veí d'Albocàsser, ja que J. Roca detecta l'existència de masos subjectes a vincle en favor de l'hereu principal, una situació de la qual no tenim cap indici a Culla. Vid. J. ROCA, *El poblamiento de Albocácer*, Sociedad Castellonense de Cultura, Castelló de la Plana, 1985, p. 56-61.

³⁶ Un bon exemple de la fragmentació parcel·lària i la possessió d'unitats d'explotació compactes és el cas de Domingo Porcar, que deté la possessió del mas dels Porcar –ja és significatiu que el mas duga el nom de la família– i també una sort de vinya al Vinyet i altra sota el mas d'en Palau; un tros de terra al Sargar, altre al Collado i un altre tros de terra i una casa al Pla del Sabater; així com també posseeix dos horts a l'horta de l'Àrab i tres més a l'horta de la Solana. AMC, 39-19, f. 1-1v. D'altra banda, són nombrosos els masos que s'assimilen a una determinada família durant un llarg període de temps, aspecte que es materialitza en denominar el mas amb el cognom del llinatge, com és el cas del mas de Montllat, el mas dels Porcar, el mas dels Domingo, el mas dels Marqués i el mas dels Saera. Altres, en canvi, adopten el nom d'un personatge rellevant que en algun moment fou el tinent del mas, com poder ser els casos del mas d'en Palau, del mas d'en Serrana i del mas de Matamoros.

³⁷ Aquestes instal·lacions formen els «bustals» que declara Aparici Domingo en 1431 amb un valor de 700 sous, tot i que en la resta de casos aquests espais es declaren conjuntament amb el mas i no de manera independent. Una explicació més acurada d'aquesta figura en A. CERVERA i J. L. VICIANO, «El Bustal», *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló Llançol de Romaní*, 8 (1990), p. 69-70.

³⁸ Per exemple, en 1431 el mas que «quondam fon d'en Guiamó Miralles» es troba dividit entre Guillem Miralles, fill i pubill de Bernat Miralles, «per la part de son pare e de sa cosina germana, filla quondam de Guiamó Miralles»; i entre Guillem Marqués, el qual declara davant del notari «sa part del mas e terres alí tinents que quondam fou d'en Guiamó Miralles, les quals li tangeren de sa neta». Altre cas el constitueix el mas de Domingo Marqués, ja que en 1431 dues terceres parts del mas i les terres pertanyen a la pubilla

Mort el cap de família, la vídua és l'encarregada de fer-se càrrec de l'explotació domèstica si els fills encara són menors d'edat, ajudada en tot moment per familiars i amics que poden prendre també les regnes del mas si han estat designats tutors o curadors dels béns legats pel difunt als seus fills. En aquest moment, i fins i tot abans, l'amplitud del patrimoni trau a la llum les mancances de força de treball de la família i açò fa que els membres de l'elit posen en pràctica diverses estratègies laborals. D'una banda, poden apel·lar a la solidaritat de la família ampla, disposada a col·laborar en les èpoques de màxima intensitat del treball agrícola i també en moments de dificultats econòmiques. Tampoc no és estrany que diverses famílies convisquen en el mateix mas i organitzen les feines agrícoles de manera conjunta.³⁹ D'altra banda, hi ha la possibilitat d'establir el mas a altres camperols de la comunitat mancats de terres a canvi del pagament d'una part de la collita i també és habitual el recurs a mà d'obra assalariada en determinades èpoques de l'any.⁴⁰

Amb tot açò, el mas pren la forma d'una explotació agrícola compacta que integra diversos espais i ofereix a la família els elements necessaris per assegurar-se l'autosuficiència. Un bon exemple l'ofereix l'anomenada «heretat de Pere de Montpalau», situada a la banda occidental del Molinell, molt a prop del llogaret. Malgrat que en 1431 està repartida entre Guillem Saera, Guillem Balaguer –veí d'Atzeneta– i Jaume Marqués, originalment fou concebuda com una explotació compacta que integrava alguns trossos de terra destinats al cereal taxats en 500 sous, un espai d'horta valorat en 225 sous, diversos camps de vinya annexos a algunes cases valorats en 4.500 sous i també una arboreda que val 50 sous. Llevat de la vinya, la resta de terres no pareixen de molta entitat, però sí exemplifiquen la integració de diversos elements en una sola explotació agrícola com es el mas.⁴¹

de Ramon Marqués, mentre que la tercera part està en mans de Miquel Miralles, casat amb Guiamona, filla del difunt Domingo Marqués.

³⁹ Aquest és el cas de la masada de Felip Maestre, la qual en 1431 està en mans de Saurina, la vídua de Felip Maestre. A la masada hi ha el mas, el celler i alguns camps de cereals i de vinya que deté Saurina directament; però, a banda, Jaume Maestre també declara la possessió d'una casa, un mallol i algunes terres, mentre que Pere Alfonso posseeix tres cases, algunes sorts de vinya i també camps de cereals. AMC, 39-19, f. 68-69v.

⁴⁰ Pel que fa als establiments emfitèutics, Berenguer Peris declara en 1431 que té arrendat el mas Vell a canvi del pagament de mig cafís de forment a Pere Miralles, possessió sotmesa també al pagament d'un cens emfitèutic a la confraria de Sant Salvador. AHNM, núm. 183 (protocol de Jaume Giner, 1417). D'altra banda, trobem un bon testimoni de la utilització de mà d'obra assalariada en un procés que se suscità l'any 1418 entre Salvador Porcar i els jurats del lloc per la possessió de tres bancals en l'antiga heretat de Pere de Montpalau. Al llarg del juí Jaume les Eres, un dels testimonis, «fonch interrogat ... si los dits banchalets vehé laurar als macips, factors o servents del dit en Pere de Mompalau ... e dix que veu laurar los dits banchalets a-n Cocer e a-n Pere Hivanyes, factors e moços de aquell». De la mateixa manera, Antoni Lillet declara que ell havia vist com «los dits macips ab les bèsties del dit Pere de Mompalau lauraven los dits banchalets», mentre que Bernat Porcar testimonia que «ell veu que lo dit en Pere de Mompalau ho faya arabaçar ... a hun hom qui avia nom en Rapat. E enaprés, en Jachme de Mompalau jaquiui a hun catiu moro saray e lo dit catiu logà a ell, dit testimoni, ab hun parell de bous a rompre com fos erm. E enaprés, ell ho sembrà». AMC, 53-2.

⁴¹ Cal dir, però, que aquesta mena d'explotacions compactes en mans d'un sol tinent amb el nom d'«heretat» no és exclusiva del nord valencià i també es documenta a altres indrets dels país al segle XV, com, per exemple, Sueca. Vid. A. FURIÓ, *Camperols del País Valencià. Sueca, una comunitat rural a la tardor de l'Edat Mitjana*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1982, p. 66.

4. L'organització d'un paisatge agrari de muntanya

Tot aquest conjunt de trets definits fins el moment estructuren el paisatge agrari de Culla en el segle XV i li confereixen una morfologia fragmentària i dispersa que, en bona mesura, s'allunya de la imatge esbossada per la historiografia en l'organització del territori d'altres zones del país, com ara les comarques centrals i l'horta de València. Malgrat que hi ha determinats aspectes que hi conflueixen, les directrius que expliquen l'articulació del paisatge a unes contrades i a altres són força diferents i, en el nord valencià els criteris econòmics i socials que determinen l'estructuració del terme en diverses zones més o menys concentrades d'aprofitament agrícola i ramader estan fortament influïts per l'orografia i la fragmentació del territori.

El poble està situat tot just on comencen les primeres elevacions del Sistema Ibèric –amb abundants zones properes als mil metres d'altitud, quan no els superen– i, de més a més, el terme concedit al segle XIII està emmarcat per tot un seguit de barrancs, rambles i escorrenties d'aigua, al voltant de les quals es distribueixen el poblament i les zones de cultiu. La fragmentació del territori, per tant, impedeix que es formen grans extensions de terres destinades al conreu i, menys encara, que tinguen un caràcter continu. Contràriament, les parcel·les tendeixen a concentrar-se a les llomes i els turons menys escarpats i pròxims al poble, a les valls dels barrancs i als vessants de les muntanyes properes amb menys pendent, concretament a les zones més baixes i allà on es poden construir les terrasses. I tots aquests indrets estan connectats per una densa xarxa de camins i sendes que vertebrèn el territori. El castell i el poble es converteixen en una cruïlla de camins que uneixen Culla amb Vilafranca, Vistabella, Castelló i els altres llocs propers, mentre que la resta del territori s'articula a partir de nombrosos camins secundaris, que posen en contacte el nucli urbà amb les zones de cultiu repartides pel terme, i de moltes sendes, que uneixen aquestes àrees disperses entre sí. S'estableix, així, una jerarquia i una vertebració del territori que dona preferència a les principals zones de cultiu i que es completa amb les mallades i els antuixans destinats al pas dels ramats. Aquestes vies pretenen allunyar el bestiar dels cultius i, per això, estan normalment emmarcades entre dues parets de pedra i s'intenta fer-les anar per les zones boscoses més accessibles i menys denses, encara que no eviten la penetració dels ramats en els camps, les infraccions i les tales.

És aquesta presència de nombrosos ramats l'últim element que influeix en l'organització del paisatge agrari de Culla. L'amplitud del terme municipal i el perfil muntanyenc d'aquestes contrades fan que les zones boscoses hi predominen i, per tant, l'espai que es pot destinar a la pastura del bestiar és molt major que a altres indrets del país, on els bovalars, en moltes ocasions, es troben dins de les zones dedicades als cultius per l'estretor del terme o per la pressió que s'exerceix sobre el territori. Contràriament, els bovalars de Culla i el Molinell ocupen una extensa zona entre el riu del Molinell i les muntanyes que parteixen els termes de Culla i Benassal, un espai comunal certament allunyat de les terres de cultiu més properes –amb l'excepció del vinyet del llogaret, que roman dins dels límits del bovalar– i que les elits locals aprofitaran per péixer els seus voluminosos ramats.

Al remat, tots aquests elements contribueixen a definir un paisatge agrari de muntanya, determinat, en bona mesura, per l'orografia del territori i també per una sèrie de criteris econòmics i socials concrets. La fragmentació i la dispersió de les terres de cultiu, la presència d'amplies zones d'aprofitament ramader i la vertebració que imposen camins, sendes i mallades estableixen, en conseqüència, una distribució espacial concreta dels cultius i les pastures, heretada, en bona mesura, de l'època andalusina, sobretot en relació a l'estructura del poblament. Així mateix, s'articula també una determinada jerarquia en l'organització del territori a partir del segle XIII, que es consolida i es perpetua a partir de la segona meitat del segle XIV amb l'eclosió de la ramaderia ovina a les contrades del nord castellanenc. En aquest moment, sembla que l'ocupació del territori assoleix un límit que, després de la forta davallada demogràfica de la segona meitat del segle XV, només es podrà superar als segles XVIII i XIX, quan la construcció de noves terrasses i bancals assoleix unes quotes insospitables. Un avanç de les zones de cultiu que, tot plegat, es fa sobre les traces medievals del paisatge.